

KAZAKH MAGIC WORD SAMPLE

Nurmukhanbetova N.,

Master's student,

Kazakh National Women's Teacher Training University,

Almaty city

Kosheikova A.

Associate Professor, Institute of Philology,

Kazakh National Women's Teacher Training University,

Almaty city

ҚАЗАҚТЫҢ СИҚЫРЛЫ СӨЗ ҮЛГІСІ

Нұрмұханбетова Н.Қ.

Магистрант,

Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті,

Алматы қаласы

Көшекбаева А.А.

Қауым. профессор, Филология институты,

Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті,

Алматы қаласы

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10514984>

Abstract

In the article, we determine the nature of magical songs from the early communal period. We focused on how the types of poems originating from the old faith acquired ritual significance. In the mentioned article, what kind of words the Kazakhs paid attention to, and why they gave importance to them, were reflected through badik, arbau, and witchcraft. It is said that the function of each healing poem is formed by which magical action.

Аннотация

Мақалада ертедегі қауымдық кезеңнен келе жатқан магиялық жырлардың сипатын анықтаймыз. Ескі сенімнен бастау алатын өлең түрлерінің қалай ғұрыптық мәнге ие болғандығына тоқталдық. Аталмыш мақалада қазақтың қандай сөзге тоқтағандығы, не үшін маңыз бергендігі бәдік, арбау, бақсы сарыны арқылы көрініс тапқан. Әр емдік өлеңнің қызметі қай магиялық әрекетпен құралатыны айтылады.

Keywords: first community, ritual, badik, seduction, witchcraft, faith, treatment, ritual, healing, witches.

Кілт сөздер: алғашқы қауым, ғұрып, бәдік, арбау, бақсы сарыны, сенім, ем, жоралғы, күн жайлату, бақсылар.

Қазақ халық өлеңдерінің тарихы тереңде жатыр. Ежелгі қоғам қауымы түрлі діннің сеніміне кірмей тұрып, табиғаттан тылсым күшті сезіне білген ғой. Олардың тұтқан ырымдарын, қалыптастырған ғұрыптарын ауыз әдебиетінің бастауына жатқызамыз. «Алғашқы қауымға тән дүниетаным мен діни нанымдардың қазақ фольклорындағы көрінісі болып анимизм, тотемизм, магия, табу, сондай-ақ рулық қауымның дамыған тұсында қалыптасқан шамандық түсініктер мен аруаққа табыну есептеледі». [1, 7 б.] Қазақ фольклоры сонау алғашқы қауым иелерінің тотемдік, магиялық, шамандық түсініктерінен өрнек алды. Белгілі бір сенімге сүйеніп жасалған емдік өлеңдерді фольклортанушы ғалымдар «қалып сөзі», «дінмен байланысты өлеңдер», «халықтың ескілікті наным-сенімінен туған өлеңдер» деп түрліше жіктегендері рас. Ғұрыптық фольклор саласын зерттеуші ғалым Б.Абылқасымов дін салтынан туған өлеңдердің ішінде бәдік, арбау, бақсы сарынан бөлек алады да, жарапазан мен наурыз жырын күнтізбелік сипаты жағынан ерекше екенін айтады. «Арбау, бәдік,

бақсы сарындарының басын қосатын, көгендейтін жанды байланыс та сол сөз құдыретіне деген сенімге, сөз болғанда жай сөз емес, белгілі бір ғұрыпты, рәсімді, жораны өткеру үстінде ғана айтылатын сөзге қатысты». [2, 15 б.] Көне нанымдармен астасқан ғұрып фольклоры құпияға толы болғандықтан кімді болмасын қызықтырды. Мен магиялық поэзия үлгілерінің, оның ішінде емшілікке қатысты өлеңдер сырына тоқталғым келеді.

Сөзімнен сезілгендей, адамзаттың бір тылсымға илігетіні анық еді. Ертеде қоршаған күштің алдында қауқарсыздық пен оған сөз, әрекет, ишарат, ниет арқылы әсер етуге сенім болған. Табиғатты жіті танымағандар әр аурудың иесі, құдайы болатындығына шүбә келтірмеді. Бәдік өлеңдер арқылы аурудан құтылуға әрекет жасайды. «Адам ауырса, яки мал ауырса, әйел-еркек жиналып, ауырған малды қамап алып, екі-екіден қосылып, шулап өлең айтады. Өлең айтқанда ауру «иесін» қорқытып, жын ойнағандай қылып айтады» [3, 177 б.] деген сөздердің бәдікке қатысы бары шын. Қазақ ғалымдары бәдік арқылы адамды,

малды емдеп, у қайтарғандығын нақтылайды. Ал түркі жұртшылығы бәдіктің ауру атауы, оған қатысты ғұрып әрі мәтіні екендігін айғақтаған. Бәдіктің этимологиясына байланысты нақты деректер жоқтың қасы. Өзбек ғалымы Б.Сарымсаков оны «бәзік» сөзімен ұқсастырады. «Бәзіктен» «безгек» сөзін шығарады. Алайда қалтырау, дірілдеудің бар ауруға тән екендігі, ал бәдіктің оған аз қатысы болатындығы да зерттелген. Бұл сөз өзге түркі халықтарындағы «гулапшон», «бадхон» ұғымдарымен ағайындас. Яғни бәдікті емдеу, қаскөй күштен арылу үшін сөзден медет тілеу өзге туыстас халықтардың да тарихында сақталған. Емшілікке қатысты аурудың иесінен құтылуға бәдік айтылады дедік. Осы бәдіктің нендей қасиеті бар екендігі, адамдардың санасына қандай құдіреті әсер етіп тұрғандығы, әрине, таңғалдырарлық. Негізінде бәдікті бір шайтан не жын ретінде бейнелейді де, одан құтылуға тырысады. Өлеңнің мәтінінде бәдікті жанды, ия жансыз нәрсеге көшіреді («бәдік кетіп барады кең жазықта, бәдік кетіп барады мекесіне, бәдік кетіп барады бұлағына»). «Кейінгі кезеңдерде індет, адамға мерез, пес аурулары келсе, қыз-бозбала қыр басына жиналып түні бойы өлең айтқан. Оны «көшіру» деп атаған». [4, 57 б.] Мәтін ішінде бәдікке күш көрсету («бәдікті құдай ондап қолға берсе, келместей ғып бір ағашқа таңайықта»), өтініш білдіру («таппасаң көшер жерді мен айтайын», «ежелгідей тілімді алсаң бәдік»), мүлде көзін құрту («бәдікті құдай ондап қолға берсе, тебелеп өлтірейік бәдікті біз») сияқты ниеттер аңғарылады. Бұл жанрда ең көп қайталанатын «бәдік», «көш» деген сөздері өзгермейтін қағида. Бір айтқанды сан рет қайталауда жалықтырушылық болғанымен, ол магиялық әрекеттің өзгермес ережесі. Халықтың зор сенімі де бір сөзді, сөз тіркесін ұдайы айта беру арқылы зиянкеске соғұрлым әсер ете алатындығында жатыр. Бәдіктің жалаң мәтіні ауруға қарсы тұруға жарамсыз. Оған қоса орындалатын әрекеті маңыздылыққа ие. Бәдік атқаруда ауырған адам, яки малды әйелдер ортаға алып, өлеңдетіп, шуылдатып, тарсыл-гүрсілмен қуып шығатын болған. Кейде ауыл жастары жиналып, жартылай ойын-сауыққа құрылатын, залым күшті жоюға арналған бәдік өткеру салты болған. Ендігі бір деректерде оның «бәдікхан», яғни тікелей сайланған тұлға арқылы орындалғандығы айтылды. Бірінші мәселе бойынша өлеңді тек қана қыздардың айтуы матриархат заманымен байланыстырылады. Ә.Диваевтың зерттеулерінде бәдікке ауыл адамдары түгел қатысып, кезектесіп өлеңдеткен. Ал Б.Сарымсаков өзбектерде ғұрып орындауда бәдікханның қолына жеті тал шыбық алып, ауруды жеңіл сабалап отыратындығын көрсетеді. Салт орындауда бізде айырмашылықтар бары байқалады. Қазақ халқында бәдіктің барлық жоралғылары тұтастай жиынға қатысушылар арқылы істелген. Осы жерде бәдікті айтысқа ұқсатып, шатасулар да орын алмады емес. Бәдіктің кейбір тұстары диалогқа құрылатындығына қарап, айтыстың бір түріне жатқызған қате пікірлер бар.

Бұл тұрғыда ғалым Б.Абылқасымов бәдіктің айтыспен қайнаспайтындығын, өз алдына бөлек жанр екендігінің басын ашықтайды. Бәдікте қыз бен жігіттің кезектесіп айтатын мәтін жолдары кезігеді, дегенмен, ол мәтінді бір адам орындаса да мазмұны айтарлықтай өзгермейді. Сондықтан бәдікті жарысқа, айтысу өнеріне, өнерпаздық орындауға құрылмағандықтан айтыстан арашалай алады екенбіз.

Арбаудың шығу тегі дұға, дуамен байланыстырылады. Оның мәтінінде пайғамбар есімдерінің мол ұшырасып отыруының өзі осыдан шықса керек. «Шықсын деп Мұса келді,

Мұса тілін алмасаң,

Дайыр тақсыр пайғамбардың өзі келді». [2, 59 б.]

Дұғада жаратқаннан жәрдем тілесе, арбауда өлең сөзбен қоса белгілі әрекет біріккен түрінде ғұрып орындалады («көкше» деген аурудан арылу үшін арбаушы алақандарын бір-біріне шапалақтан соғып отырады). «Қайсақтарда арбау дуаның артықшылғына қарай аталады, ал арбаушы – дуаның көмегімен адамды сиқырдан, кеселден, тағы сол сияқтылардан айықтыратын қабілетке ие адамдар» [5, 65 б.] деген пікір сөзімізді қуаттайды. Қарап отырғандай, арбаудың өзіне сайланған арбаушысы болады. Жанр ретінде жіліктенуіне қатысты көзқарастар баршылық. Соның ішінде Ш. Уәлиханов зерттеулеріндегі ой негізгі басшылыққа алынып жүр. Өйткені кей жерлерде арбау қасиеті тек улы жәндіктерден қорғанатын рәсім ретінде атап көрсетілген. Арбауды жәндік шаққанға, көз тиюге, түрлі аурудан сақтануға орай айтатын. Бұндай анықтама А.Байтұрсынұлының «Құрт шақыруды» қосқан қалып сөздерінен және Ә.Марғұланның халық аузынан жазып алған «Құрт шақырғанда айтатын сөз» деген мәтінінен шығып отыр. Яғни «құрт шақыру» дегеніміз тіс еміне айтылды. Арбауды жанды құран сөздер, қасиетті есімдер арқылы сескендіруге, шөп атауларымен қорқытуға, мал аттарымен шошытуға, түсініксіз сөздермен адастыруға тырысады. Басты рөлді түсініксіз көп сөздер атқарады. Ұғымы байланыспайтын қаптаған атауларды естіген ауру иесінің есімі табылып қалып, жеңіліске ұшырауы мүмкін. Арбаушының болатындығын, оның шеберлігі де маңызды екенін айтып өттік. Ол қандай әрекеттерді орындайды деген сауал тууы мүмкін. Магиялық әрекетке негізделген емшілердің амалдары зиян күшті жоюға тікелей жауапты. Мысалы «Аманқарағай болысындағы тәуіптер емі: бір тұтам мақтаға ешкі майын тамызып, меңдуана себеді де оны 1/4 аршын ұзындығындай шыбыққа орайды, сосын су құйылған тостағанның дәл ортасына ине қадайды, оның ұшына мақта оралған шыбақ кіргізеді. Нәтижесінде

қуыршаққа ұқсаған бірдеңе пайда болады. Оны тұтатады. Тісі ауырған сырқаттың үстіне ақ шүберек жауып, аузын аштырады да әлгі қуыршақтың үстіне тұрғызады.

Сөйтіп, тәуіп мына арбауды бірнеше рет қайталайды:

Арқадағы алты құрт,

Арқаласып келер құрт.
Желкедегі жеті құрт,
Желкелесіп келер құрт.
Азудағы алты құрт,
Азуласып келер құрт.
Басар, басар, ка, ка, ка!
Басып келер, ка, ка, ка!» [2, 65 б.]

Б.Абылқасымов бұлт шақыру мен жаңбыр шақыруды арбау өлеңдерінің қатарына кіріктіреді. «Ауа райына әмір беріледі» деген ескі түсініктен шыққан ой ұшығы өлеңмен қабысып, жел шақыру жайшылар мен қалың қауым арқылы атқарылған. Автор бұл өлеңдерде «жалбарыну» мотиві басым болғанымен, арбау өлеңдерде де оның көрініс беретіндігін айтып, бөлек қарастырмауды жөн санайды. Егіншілікпен тұрмыс кешкен дүниежүзі халықтарының нанымдарында тәңіріден тамшы тілеу кең етек алған. Тиісінше әр ұлттың жауынға қауышу үшін атқаратын істері болды. Қазақтың жауын шақыру ғұрпы тасаттық беру және жай тасы арқылы орындалады. Екі ғұрыптың да өзге ұлт өкілдерінде өткізілуі түрлі болғанымен, көздейтіні бір нәрсе. Бұлт шақырып, тіршілікке нәр сұраудың арғы тегі магиялық түсініктен шығып тұр. «Тасаддук» сөзі – Алланың ризалығын алу мақсатында садақа жасау ұғымын береді. Қазақ халқында тасаттыққа барлық ауыл адамдары қатысады, құдіретті күш иесін разы ету үшін міндетті түрде құрбандыққа мал шалынады. Оның еті қасиетті саналып, таратылады, түгел дәм татылады. Салт өзен, көл, әйтеуір сулы жерге жақын өткізілген. Сонымен қатар бұлт шақыруға жай тасы керек құрал. Аталмыш тасты суға батырады не су себеді де, арбау оқылады. Қазақтарда тасты қанға малу, құрбандық мал қанын суға ағызу жоралғылары бар. Жаңбыр шақыруда темір сөзін қолдану қалыпты құбылыс. Темір мұздай болғасын, суықтық шақырады әрі найзағай тартқыштығына қарап өлең мәтінінен орын алған дей аламыз. Күн жайлату өлеңдерінің денінде су патшасы Сүлеймен, қара, бұлт, темір, тас, мұз, жау, жаңбыр сөздерінің қайталанулары жиі. Ал қайталаулар – магиялық ғұрыпты орындаудың қағидасы.

«Қара қожам атқа мін,
Жаңбыр менен желді айда.
...Қолдан қара жауын бер,

Қара сабам қаусады». [2, 78 б.] деген өлең жолдарында «қара» сөзінің көп ұшырасуын, бұлтты қара түске ұқсастырудан шыққандығын байқаймыз.

Емшілікке қатысты өлеңдер ішіне бақсы сарынын қосамыз. Алдымен бақсы дегеніміздің қайдан келіп, қандай мағына беретіндігін, кім екендігіне тоқталған жөн сияқты. «Бақсылар сал, сары ауру кеселдерін емдегенде өздерін сары жирен атқа мінген, барлық киелі күштердің тілін білетін адамдар ретінде ұстаған». [4, 59 б.] Қазақ ішінде бақсылық туралы деректер XVIII ғасырдан жетті. Бақсы балшы, жауырыншы, ырымшы, сиқыршы, жадагер ұғымдарымен қиыстырылды. Олар құрбандыққа мал бағыштап, сиқырға толы сөздерін айтқан. Өзге халықтарда бақсылар жауын шақырып, қар борататын болса, қазақтарда оны

бақсы емес, жадагер орындайды. Дегенмен, бізде де құйын соққызып, жел шақыратын бақсылар болғандығы рас. Ертеректе бақсылардың арнайы киімдері, қолдарында даңғыра, дабыл, домбыра, қобыз, асатаяқтары болса, кейін келе біртіндеп қарабайырланған. Қазақ бақсылары киім киіс жағынан басқа қазақ адамынан еш дараланбайтын. Әдетте, алба-жұлба шапандар кию өзге жұрттың бақсыларына тән деседі. Қазақта олар көбінше ақ бөзден тігілген ақ көйлек киген, сырт бейнелері айналасына үрей ұялатпаған. Негұрлым көне кездерде бақсылар соғұрлым күшке ие болған дейміз. Бақсылардың ырыми функциясы болжағыштығымен әлеуметтік рөлдері артқан. Тіпті ел басына күн туғанда, жаудың бетін қайтарып, дұшпанның аяқалысын білуге де осы кісілер ықпалды. Алайда, болжаулар үнемі дәл түспегесін, әскери магия тарих сахнасынан ысырыла бастайды. Бүгінде шоқтық өнердің балгерлік, тәуіптік түрлері сақталғаны анық. Тәннен зиянкесті айдап шығуда бақсылар емшілік қызметті орындайды, бұл әлі күнге дейін өзектілікке ие. Салқар көштен жеткен балгерлік, емшілік, тәуіптік дарыған талант иелері көпшілікке өзін паш ететін, осы ерекшелігіне орай синкреттік өнерге жатқызылады. Ауруды емдегенде олар сиқыршылық әрі гипноздық әрекетке барады. Көзбайлаушылықты керемет меңгеру бір жағынан қан арқылы жетсе, екінші жағынан үйрену, сабақ алу, машықтанумен жасалған екен. Біріншісінде аруақтармен байланысу, жындармен тілдесу атадан балаға қалады-мыс. Ұрпақтан-ұрпаққа тараған бақсылық қазақ ішінде өте көп. Бала бұл өнерге құлқы болсын, болмасын ата жолын ұстануға міндет саналған. Әйтпегенде, аруақ қысып, сөз алмағанда өмірмен қош айтысуы ғажап емес. Екіншісіне келсек, бақсылықтың қолдан үйренуге көнетіндігі. Білгір бақсыдан дәріс алып, шәкірті атанады, көмекшісі болады, ақырында өнерді меңгеріп шығады. Сонда қарап отырсақ, жын шақырудың өзі ниет, еңбек, тәжірибемен даритындығы, бақсылардың ойын кезінде көрсететін қимылдары (зарлы сарын айту, жынға жыр арнау, есін жоғалту, ауыздан көбік ату, қисыныс сөйлеу) дайындықтың бір бөлшегі саналатындығы шын екен. Осыған қарамастан, бақсының атқаратын негізгі функциясы – ем жасау. Бұл ғұрыпты өткеруде түрлі ойын түрі және бақсы сарыны айтылады. Бақсылар сөзін пірлерге сиындан бастайды. Кейін кезегімен аруақтарды, өз ата-бабасының, танымал бақсылардың аруағын шақырады. Үшкіру, қағу, көшіру сияқты магиялық емді жүзеге асырып, соңында жын қайтарады.

«Қарамұрт ата, әулие,
Бекбау ата, бек ата,
Бегіш ата қолдай гөр.
Шақпақ ата, әулие,
Қошқар ата, әулие,
Сіздерден медет тілеймін». [2, 129 б.]

Бақсы аурудың шығу белгілеріне сөз жеткізу үшін мейірімді жындарына «дұрысын айт», «ақиқатын көрсет» сықылды сөз тіркестерін үнемі қайталайды. Бақсының сырт көзге тұрпайы,

түсініксіз қимылдар жасауы – жындармен айқасып жатқандығының хабары. Артынан аурудың айығып, айықпасын жұртшылыққа жария кылады. Осылайша емделушіге екінші жан бітіреді не зиянды жыннан сақтап қала алмайды.

Бәдік, арбау, бақсы сарыны ғұрыптарының орындалуында адамзаттың көкейінде ең қасиеттісі алдымен сенім тұрады. Артынша амал мен сөздің құдыретін дарыта отырып зиянкестен арылуға ұмтылған. Көне наным-сенімнен туған сиқырлы өлеңдер халықтың жебеуші күшіне айнала білген.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қасқабасов С. Ойөріс (Фольклор туралы). – Астана: Астана полиграфия, 2009. – 320 б.
2. Абылқасымов Б. Телқоңыр (Қазақтың көне наным-сенімдеріне қатысты ғұрыптық фольклоры). — Алматы: Атамұра, 1993. – 160 б.
3. Сейфуллин С. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1964. – 454 б.
4. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 288 б.
5. Уәлиханов Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Толағай групп, 2010. – 496 б.